

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز تحت عنوان :
History and Mythology of Mithraism and its Evolution in the East and West
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

آیین مهر در اسطوره و تاریخ و سیر تحول آن در شرق و غرب*

فریدون آورزمانی**

عضو هیئت علمی پژوهشکده نظر، تهران، ایران.

تاریخ دریافت: ۹۷/۰۹/۰۱ تاریخ اصلاح: ۹۷/۰۹/۰۸ تاریخ پذیرش: ۹۷/۱۰/۱۰ تاریخ انتشار: ۹۷/۱۱/۲۴

چکیده

مهر، بزرگ ایزد آریایی که نماد نور و فروغ خورشید، یاور جنگجویان راستین و خدای عهد و پیمان بوده، پس از مهاجرت آریاییان به ایران و هند جایگاه ویژه‌ای داشت چنانکه در هندوستان در کنار سایر خدایان بود و نزد ایرانیان ستایش می‌شد و مقام والایی داشت. پس از ظهور زرتشت، میترا خدای خورشید یار و یاور اهورامزدا شد که همراه با آناهیتا ایزدبانوی باروری و آب‌های پاک همواره در دین زرتشت به حیات خویش ادامه داد. در دوران اسلامی نیز کیش مهر به گونه‌ای دیگر در تفکر و فرهنگ و رسوم جدید دگردیسی کرد که تاکنون شاهد آن هستیم. مهرپرستی در دوران اشکانی و ساسانی به دیار غرب رفته و حدود ۵ قرن آیین رسمی امپراطوری روم شد و تأثیری که بر فرهنگ و هنر مسیحی گذاشت تاکنون برجاست.

واژگان کلیدی

آیین مهر، اسطوره، تاریخ، شرق و غرب.

مقدمه

دگرگون‌هایی و با منش رومیان سازگار شد؛ بی‌آنکه در اصول اخلاقی آن سستی حاصل شود. میترا خدای حامی جنگجویان، قرن‌ها یک‌ه‌تاز عرصه خدایان پرستی رومیان انتخاب شد. در اواسط سده سوم میلادی آیین مهر در امپراطوری روم، آسیای کوچک، ارمنستان، ایران، شمال آفریقا، برجا و استوار مانده و بدین‌گونه در قالب دین و باوری جهان‌شمول نمایان شد. زرتشت در قرن ۶ ق.م ظهور و در دین اهورایی تغییراتی ایجاد کرد. از آن پس اهورامزدا خدای خرد و قادر متعال پرستیده می‌شد. به نام خداوند جان و خرد [اهورامزدا]

از زمان‌های بسیار دور و هنگام مهاجرت اقوام آریایی به سوی هند و ایران، نیایش مهر آغاز شد. قرن‌ها پیش در آیین دین زرتشت، میترا، ایزد راستی، روشنایی، عهد، پیمان و برپادارنده آبادانی و داور روز واپسین، نزد ایرانیان جایگاه ویژه داشت. زرتشت پیامبر ایرانی در آیین خود اهورامزدا را هستی‌بخش یکتا و آفریدگار جهان دانست و مهر ایزد مقرب در تاریخ اساطیری ایران از جایگاه ویژه‌ای برخوردار شد و بسیاری از رسوم و آداب میتراپی در دین زرتشت تداوم یافت.

کزین برتر اندیشه بر نگذرد اولین خدا (مهر یا میترا) را اهورامزدا خلق می‌کند که با آمدن زرتشت از مقام خدایی تنزل پیدا کرده و در رده بزرگترین ایزدان اهورامزدا قرار می‌گیرد. وقتی زرتشت از اهورامزدا می‌پرسد مهر کیست؟ می‌گوید مهر را من خلق کرده‌ام و تمام صفات من را

ادامه مهرپرستی در دوران تاریخی بین اقوام ماد، هخامنشی، پارت، ساسانی و حتی سلسله‌های محلی ایران به وضوح آشکار است. آیین مهر در گذر زمان از ایران تا امپراطوری روم دستخوش

نشان از نبردها و اختلاف مذهبی دارد. رستم طبق شواهد شاهنامه مهرپرست بوده و با دیوان یعنی خدایان دیگر در نبرد بوده است.

دوره تاریخی

در تاریخ مدون به دوران تاریخی ماد و هخامنشی، پارت و ساسانی اشاره شده است. در این زمان مهمترین سند دین مهر به قرن ۴ ق.م. می رسد که در خشت‌نوشته‌های بغازکوی پیدا شده است؛ در حوالی استانبول فعلی، شاهان میتانی و هیتی‌ها در جنگ با هم صلح‌نامه‌ای می‌نویسند تا در آن مهر را شاهد می‌گیرند که پیمان‌شکنی نکنند.

• **دوره مادها:** در ایران زمین شواهد نشان می‌دهد که ایرانیان آریایی و مهرپرست بوده و مغ‌ها به‌عنوان روحانیون دین مهر از طایفه‌های بزرگ شهرنشین بودند. زرتشت پیامبر هم در وهله اول مغ بود و بعدها اصلاحاتی در آیین مهر وارد کرد و به دین جدید درآمد و در نهایت به پیامبری مبعوث شد. زرتشت نیایش اهورامزدا خدای عقل و خرد را رواج و برخی از رسوم میتراپی را منع کرد.

بنایی در شهر ملایر مربوط به دوره مادها به اسم نوشیجان (جایگاه جاویدان) است که نیایش آتش در چارتاقی نوشیجان معروف به آتشکده احتمالاً به آیین مهر باز می‌گردد. از آنجا که میترا مظهر نور و فروغ خورشید و روشنایی بوده است این آتش مقدس در کیش زرتشتی نیز نیایش می‌شود زیرا مسئله نور و تاریکی و پیروزی خیر بر شر یا همان نور بر ظلمت اصل مهم و اساسی در دین زرتشت است. همچنین شواهد و نشانه‌هایی از مغ‌ها با لباس مذهبی و پاسداران آتش مقدس در بسیاری از نیایشگاه‌ها برجای مانده است.

• **دوره هخامنشی:** زرتشت حدود ۶۰۰ ق.م ظهور می‌کند که در این هنگام مهر را ستایش می‌کردند و جشن مهرگان با مراسمی که شاه و درباریان لباس قرمز می‌پوشیدند و رسوم میتراپی چون خوردن شراب مقدس را انجام می‌دادند بر پا بوده است. هخامنشیان ابتدا در فضای باز آتش را می‌پرستیدند. آثار نیایش آتش در فضای باز در نقش رستم و پاسارگاد دیده می‌شود. تیره کوروش به نظر می‌رسد مهرپرست بودند و داریوش و شاهان دیگر به آیین زرتشت بودند چنانکه در کتیبه داریوش آشکارا از خدایان دیگر نام برده شده است. در کتیبه اردشیرشاه از مهر می‌خواهند در ساخت بنا به ایشان کمک کند که خود از نشانه‌های مهرپرستی و یاری خواستن از ایزد یاور مردمان است.

آیین مهر

مهر آیینی سرشار از نمادهاست و دینی که با نجوم و

مهر دارد، بدین‌گونه مهر از جایگاه خدایی به صورت ایزد بزرگ بیرون می‌آید و حتی بخشی از اوستا موسوم به یشت‌ها - باب مهر یشت- درمورد ستایش مهر است.

از جمله خصوصیات مهر می‌توان به خدای روشنایی، عهد و پیمان، حامی جنگ‌آوران راستین و خدای راستی و جنگنده با دیو دروغ، نگهدارنده خانواده، و داور روز جزا اشاره کرد.

مهر در دوران اساطیری

در تاریخ اساطیری از دو سلسله کیانیان و پیشدادیان نام برده شده و این تاریخ شامل دو بخش افسانه و واقعیت است.

برخی از پیشدادیان مهرپرست بوده و با دیوها می‌جنگیدند، دیوها آدم‌خوار و وحشی نبوده بلکه فرهنگ خودشان را داشتند. آنچه بر نام دیو در فرهنگ اساطیری ایران آمده تعبیر منفی و موجود شرور نیست بلکه دیوان دسته‌ای از خدایان هستند که با آیین جدید طرد شده، کم‌کم در افسانه‌ها تبدیل به موجوداتی نیمه انسان و نیمه حیوان شده‌اند و مظهر پلیدی، شر و فساد می‌شوند. اسنادی که فردوسی درباره مهر در دسترس داشته مقدار زیادی به واقعیت نزدیک است. مثل داستان فریدون و ضحاک که فریدون علیه ضحاک که آدم‌ها را می‌کشت قیام می‌کند و او را در کوه دماوند به بند می‌کشد. ایرانیان قدیم ۳۰ فرشته داشتند و هر روز به نام فرشته‌ای نام‌گذاری شده بود. به تعبیری دیگر نام ماه و روز که یکی می‌شد جشن می‌گرفتند؛ ۱۶ مهرماه جشن مهرگان به ایزد مهر منسوب است. وقتی اسم فرشته با ماه یکی می‌شد، آن روز را جشن می‌گرفتند. هر هفته نیز جشنی برپا بود. از این‌رو در ایران باستان جشن و شادی بسیار دیده می‌شد. حتی در کتیبه داریوش وقتی اهورامزدا توسط داریوش ستایش می‌شود می‌گوید «اهورامزدا که شادی را آفرید» چون شادی انگیزه زندگی است. وقتی شادی نباشد بشر انگیزه ندارد. روز به بند کشیده‌شدن ضحاک توسط فریدون که ۱۶ ماه مهر بوده، جشن برپا شده و به جشن مهرگان معروف می‌شود.

آیین مهر طی هزاره‌ها در بین اقوام مختلف رایج بوده و آغاز آن به اقوام آریایی بازمی‌گردد. آریایی‌ها به دلیل شرایط بد آب و هوایی مجبور به مهاجرت می‌شوند، گروهی به سمت هندوستان و دسته‌ای به ایران می‌آیند که باعث انشعاب در این آیین شده است.

مهر در کتاب «ریگ‌ودای» هندی به همراه خدایان دیگر مورد ستایش قرار گرفته بود. در آن دوره هندی‌ها دو خدای بزرگ داشتند. که این دو حاکم و قادر زمین و آسمان بودند: ۱. مهر (خدای روز) ۲- وارونا (خدای شب)

پس از ورود آریایی‌ها به ایران اختلاف مذهبی بروز کرد و دوره اسطوره‌ای با جنگ‌های مذهبی مانند جنگ رستم با دیوان

میترا در تاق بستان از دوران ساسانی برجاست. نمادهای مهری بر سکه‌های ساسانی دیده می‌شود (۱). ماه (نماد آناهیتا) (۲). خورشید (نماد مهر) (۳). بال شاهین (نماد خدای جنگ و آتش). در زمان اشکانی و ساسانی مهرپرستی در سرزمین روم پراکنده شد، از آنجاکه رومیان جنگجو مهر را حامی سپاهیان راستین دیدند این ایزد را در کنار سایر خدایان خود گرامی داشته و در سراسر امپراطوری معابد یا مهرابه‌هایی بسیار برای میترا برپا کردند، تا جایی که حدود پنج قرن میترائیسم آیین رسمی و سلطنتی روم شد (تصویر ۱).

میترائیسم و مهر اروپایی

ایزد مهر، مذکر بوده و خدای جنگ‌آور است در حالی که شمشیر یا خنجر در دست دارد. چنانکه از نقش برجسته‌های اروپایی در معابد میترا دیده می‌شود. از برخورد دو سنگ در تاریکی آذرخشی به وجود می‌آید و نوری ساطع شده که مهر از آن پدیدار می‌شود. تولد میترا با نور و روشنایی همراه به شمار می‌رود (تصویر ۲).

مهر گاو مقدس را قربانی می‌کند که از خون او عالم بارور می‌شود. در اساطیر رومی مهر در آسمان با خورشید کشتی می‌گیرد، خورشید را مغلوب می‌کند و خورشید مرید او می‌شود. در واقع خورشید و مهر یکی نیستند ولی به قدری به هم نزدیکند که یک نوع وحدت وجود است.

تشریف به آیین مهر ۷ مرحله دارد

- مرحله کلاغ: کلاغ، خبررسان است و از طرف خورشید برای مهر پیام می‌آورد.
- مرحله نامزد: این مرحله شناخته‌شده نبوده است. نامزد مهری نقاب به صورت می‌زند و فکر می‌کند. همچنین سکوت از ویژگی‌های او است.
- مرحله سرباز: کسی که به این مرحله می‌رسد باید سرباز واقعی باشد، به خاطر وطن و انسانیت و اخلاقیات باید بجنگد. همچنین دو وظیفه بزرگ داشت. باید از چند پله از جمله بی‌خوابی، گرسنگی، گرما، سرما و ... می‌گذشته تا به این جا برسد که از لحاظ بدنی کاملاً قوی و برای دریافت تاج مهر که بر سرش می‌گذاشتند آماده باشد.
- مرحله شیر: مرحله‌ای که سرباز قابلیت بدنی را نشان داده و قادر است در برابر سختی‌ها استقامت کند و همچون شیر قوی شود که از لحاظ اخلاقیات نیز مجهز به صفات نیک شده تا شیر مرد شود و صورتش را با نقاب شیر پوشانده یا داغ شیر برچهره‌اش می‌زدند که به آنها در این مرحله شیرمرد و شیرزن می‌گفتند. اصطلاح شیربچه در مراتب پیشاهنگی نیز از این آیین گرفته شده است که در مدارس قدیم باب بوده است

ستاره‌شناسی در ارتباط است. خدا نماد آسمانی بوده و نمادهای عنصری، حیوانی و گیاهی نیز وجود داشته که مهر هم از این قاعده مستثنا نبوده است. معمولاً نماد زمینی مهر جوانی ورزیده و زیبا و نماد آسمانی آن خورشید، نماد گیاهی گل آفتابگردان، نماد حیوانی شیر، نماد فلزی طلا و نماد رنگین آن قرمز است. میترا در نقش برجسته‌های اروپایی با شغل قرمز ظاهر شده است. بعدها این رنگ قرمز بر شغل حضرت مریم (س) و عیسی (ع) ظاهر می‌شود و در فرهنگ و هنر مسیحی رنگ سرخ به واسطه پیشینه آن در آیین مهر جایگاهی ویژه می‌یابد؛ چنانکه لباس روحانیون مسیحی در برخی از مراسم سرخ است. رنگ طلایی و استفاده از طلا و فلزات طلایی نیز به همین منوال در هنر و معماری مسیحی آشکار است. شیر نماد قدرت و سلطنت و شکوه و جلال نیز از این آیین به مسیحیت راه یافته و در ایران باستان و حتی تا دوره قاجار و پهلوی نماد ویژه قدرت و شوکت بوده تا جایی که آرم پرچم ایران نیز شیر و خورشید است. در دوران اسلامی حضرت علی (ع) لقب شیر خدا یافته و در تصاویر با شمشیر (ذوالفقار)، خورشید و شیر دیده می‌شود.

• دوره اشکانی: حکومت ملوک الطوائف پارت‌ها با آزادی ادیان همراه بود. نام برخی از شاهان مانند مهرداد اول نشان از اعتقاد آنان به مهر داشت. طوری که از روی اسامی افراد می‌توان دین آنان را تشخیص داد. اشکانیان مهرپرست بودند اما دین مهر رسمی و آیین دربار نبود زیرا هر استانی فرمانروایی به دین خود داشت و دیگر ادیان آزاد بودند. در این حکومت فدرال اگرچه دین زرتشت و مهر در کنار هم وجود داشته اما مهرپرستی بسیار قوی بوده است. نشانه‌های مهری بر سکه‌های اشکانی، معماری و تزیینات آن در منطقه ایران و خراسان بزرگ آشکار است.

مهر خدای ایزد ایرانی - آریایی بود که به امپراطوری روم و آفریقا می‌رود و دینی جهان‌شمول که بیشترین افتخارات در دوره اشکانی نصیب مهرپرستان می‌شود. در جنگ اژد با رومیان که باعث کشته‌شدن اژد و پسرش شد و بسیاری از اسرای رومی را بعد از سال‌های زیاد و از کارافتادگی به روم فرستادند، خود پیام‌آور دین مهر در دیار غرب شدند. امپراطوری روم را اژد اشکانی به ذلت می‌کشد. ضرب سکه یونانی به نام (فیل هلن) یعنی دوستدار نور، دوستدار مهر بر سکه‌های رومی برجاست که نشان از مهرآیینی ایشان دارد.

• دوره ساسانی: ساسانیان حکومت مرکزی داشتند و از اواسط دوران فرمانروایی آنان، دین زرتشت رسمی شد اما در آثار ساسانی رد پای مهر دیده می‌شود. میترا و آناهیتا ایزدان خورشید و ماه در تمام دوران ساسانی حضور داشته و نشانه‌های آن در هنر و فرهنگ این دوران آشکار است. نقش برجسته

سکه اشکانی. مأخذ : Forumprod. com

سکه ساسانی با نقش هلال ماه، ستاره و قرص خورشید. مأخذ : اورزمانی و سرفراز، ۱۳۸۳.

سکه ساسانی، تاج شاه با شعاع‌های نور. مأخذ : اورزمانی و سرفراز، ۱۳۸۳.

نقش برجسته میترا و مجسمه آزادی. مأخذ : Pinterest.com

سکه اشکانی، ارد دوم. مأخذ : Ancientresource.com

سکه‌های رومی، میترا با تاج خورشید. مأخذ : ورمازرن، ۱۳۸۳.

تصویر ۱. نشانه‌های مهرشناسی.

تصویر ۲. زایش میترا از سنگ با مشعل و خنجر. مأخذ: <http://www.tertullian.org>

عدالت و رهبری مردم به آسمان عروج کرده و روز قیامت همچون مسیح (ع) برای شفاعت پیروان به زمین بازمی‌گردند (تصویر ۴).

تصویر ۳. میترا با کلاه فریجی و جام دوستکامی-سل خدای خورشید با هاله نور. مأخذ: ورمازرن، ۱۳۸۳

تصویر ۴. غلبه نمادین شیر بر گاو. میترا گاو را قربانی کرده در نبردی غیر خصمانه پایان زمستان و آغاز بهار را نوید می‌دهد. مأخذ: <https://de.wikipedia.org>

پیشاهنگان لباس رسمی داشته و به ورزش و تمرینات بدنی می‌پرداختند.

• **مرحله پارسی:** در تربیت، پارسیان باید راستگو و درستکار باشند. از بچگی آموزش راستی، اسبسواری و تیراندازی رایج بوده و پس از طی مراتب رهرو حق داشته کلاه فریجی بر سر بگذارد که علامت آن داس یا هلال ماه است (تصویر ۳).

• **مرحله پیک خورشید:** مثل خورشید به همه چیز از بالا نگاه می‌کرد که دیگر نژاد، ملیت مقام و ... ارزشی ندارد. خورشید مقام والاست چنان‌که در آفریقا نژادهای مختلف به آیین مهر بودند.

• **مرحله پیر یا پدر:** آخرین مرحله که رهرو به مرتبه استادی (یا همان مراد که تصوف ایرانی هم ریشه دوانیده و تاکنون برجاست) می‌رسد و مریدانی دارد که بی‌چون و چرا مطیع هستند. پدر لباس قرمزی پوشیده و جام شراب (هومه) را تماماً می‌نوشیده است (جام هفت خط). اشارات حافظ به پیر مغان، می و میکده، مغ بچه، چشمه نور و خرابات (خورآباد - معبد خورشید) از این فرهنگ و آیین برآمده است.

پیر مغان و خرابات، آخرین پله و مرحله نهایی است. پیر و مرشد به درجه‌ای از شناخت و خودآگاهی می‌رسد که قابلیت رهبری و راهنمایی خلق را دارد. معبد خورشید، همان خرابات و خورآباد است که حافظ می‌گوید: در خرابات مغان نور خدا می‌بینیم.

در جهت شرق معابد مهری معمولاً نقش برجسته‌ای با موضوع گاوکشی مقدس دیده می‌شود که طرفین مهر دو نفر (مهربان) ایستاده یکی ایزد پیام‌آور (سروش) و دیگری (رشن) ایزد عدالت که در قیامت کنار کوه البرز گناهان انسان‌ها را اندازه می‌گیرند. علامت ماه مهر ترازوی عدالت است. میترا پس از ابلاغ پیام

و فرشته‌خو می‌گفتند. مارها مزاحم مردم نمی‌شدند، مار، مردم‌خو و نشانه زندگی بوده است. در گذشته مردم مارخانگی را نمی‌گشتند و او را حامی خانه و اهل خانه می‌دانستند.

• عقرب

نقش آن به عنوان موجود مقدس در تمام مهرابه‌ها و در صحنه گاوکشی مقدس دیده می‌شود. تصویر عقرب در حفاری لرستان پیدا شده است. در مصر باستان خدای عقرب ایزد بانوی مؤنث و مقدس، همسر خدای بزرگ مصر بود. در لرستان الهه عقرب را می‌پرستیدند و در ادیان ایرانی عقرب موجودی پاک و غیر و اهریمنی است. در فرهنگ بابلی‌ها حافظ خدای شمش - خدای خورشید - خدای عقرب بود. عقرب، نماد جنگ است. نماد سرباز و اهریمنی نبوده و مقدس است (تصویر ۵).

نشانه‌های میتراپی

• خروس

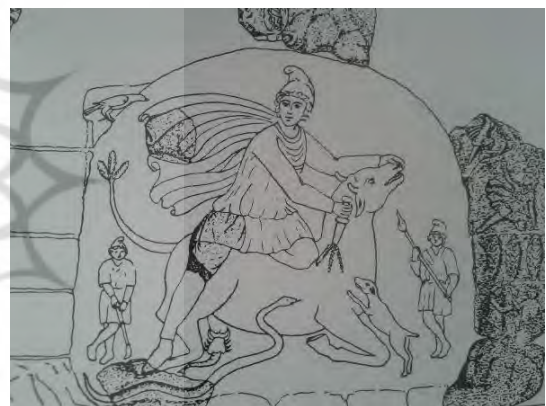
نماد سروش است. پیک خورشید یا مهر بوده که نوید پایان تاریکی و آغاز روز در روشنایی و نور است. بعدها پیک اهورامزدا شده و تاکنون نیز صبح خروس زود پیام‌آور روز بوده و پایان شب (تاریکی و ظلمت) است.

• سگ

در آیین زرتشت موجود مقدسی بوده و نگهبان گله، حافظ زندگی انسان‌ها حیوانی، وفادار و سودمند بوده است.

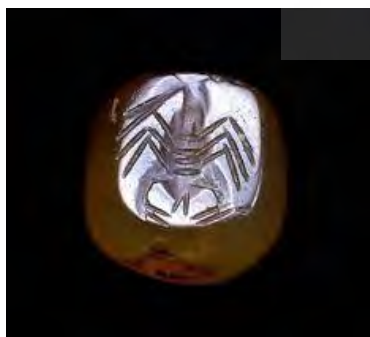
• مار

موجودی مقدس، سمبل باروری، حاصل‌خیزی، تولید و تناسل بوده است، اصطلاح مارستان به معنای محل سلامتی بوده و بعداً به بیمارستان تغییر پیدا کرده است، در قدیم مارخو

عقرب نشان مقدس به روی جام. مأخذ: <https://commons.wikimedia.org>

نقش برجسته مهرابه، مار و عقرب جانوران مقدس همراه با میترا در صحنه گاوکشی مقدس. مأخذ: ورمازرن، ۱۳۸۳

مهر ساسانی با نقش عقرب، قرن ۵ میلادی، مأخذ: <https://www.pinterest.com>

عقرب در نگین انگشتر. مأخذ: آرشیو نگارنده.

تلفیق زن و عقرب در مجسمه مصری. مأخذ: Balkhandshambhala.blogspot.com

تاکنون نیز در زندگی ما نقش زیادی دارد. ادبیات و شعر کلاسیک، هنر و معماری، فرهنگ و فولکور ایرانی همه آکنده از نشانه‌های میترایی است چنان‌که در مسیحیت نیز نشانه‌های بارز کیش مهر از گذشته تاکنون برجاست. دین مهر با نجوم و ستاره‌شناسی مرتبط است که نشانه‌های آن همچون صور فلکی در اکثر نقش‌برجسته‌های اروپایی دیده می‌شود (تصویر ۶).

نتیجه‌گیری

کیش مهر در میان آریاییان هند و ایران رایج بود و در دوران اشکانی و ساسانی به امپراطوری روم رفت. نشانه‌های آیین مهر در ایران و جهان با تفاوت‌هایی برخاسته از فرهنگ شرقی و غربی در نقاط مختلف جهان تاکنون برجاست. ردپای میترای در دوران اساطیری و تاریخی ایران سپس در دوران اسلامی تاکنون دیده می‌شود. آیین و فرهنگ مهر در جهان باستان پراکنده شده چنانکه

نقش صور فلکی و بروج دوازده‌گانه در مهرابه. مأخذ: مرکلباخ، ۱۳۸۷

نقش صور فلکی در کلیسا. مأخذ: <https://www.pinterest.com>

نقش صور فلکی و بروج دوازده‌گانه در مهرابه. مأخذ: مرکلباخ، ۱۳۸۷

تصویر ۶. نقوش صور فلکی در کلیسا و مهرابه.

پی‌نوشت

* مقاله حاضر برگرفته از کارگاه نظریه‌های نو با موضوع «آیین مهر در اسطوره و تاریخ و سیر تحول آن در شرق و غرب» است که به سخنرانی نگارنده در سال ۱۳۹۷ در پژوهشکده نظر برگزار شد.

فهرست منابع

• آلانسی، دیوید. (۱۳۸۰). پژوهشی نو در میتراپرستی. ترجمه: مریم امینی. تهران: چشمه.
• بهار، مهرداد. (۱۳۷۳). از اسطوره تا تاریخ، تهران: چشمه.

• جنیدی، فریدون. (۱۳۸۶). زندگی و مهاجرت آریاییان. تهران: بلخ.
• جوادی، شهره. (۱۳۹۳). تداوم نشانه‌ها و بقایای معماری مهری قفقاز در کلیساهای ارمنستان و گرجستان. مجله باغ نظر، (۳۱): ۳۳-۴۴.
• سرفراز، علی‌اکبر و آورزمانی، فریدون. (۱۳۸۳). سکه‌های ایران از آغاز تا دوران زندیه. تهران: سمت.
• مرکلباخ، راینهولد. (۱۳۸۷). میترا آیین و تاریخ. ترجمه: توفیق گلی‌زاده. تهران: اختران.
• ورمازرن، مارتین. (۱۳۸۳). آئین میترا. ترجمه: بزرگ نادرزاده، تهران: چشمه.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author (s), with publication rights granted to the journal of art & civilization of the orient. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

آورزمانی، فریدون. (۱۳۹۷). آیین مهر در اسطوره و تاریخ و سیر تحول آن در شرق و غرب. مجله هنر و تمدن شرق، ۶ (۲۲): ۴۱-۴۸.

DOI:10.22034/jaco.2019.81922

URL: http://www.jaco-sj.com/article_81922.html

